

Brigitte de Swart

In licht bevroren

Ambo|Anthos
Amsterdam

'As time passes by and you look at portraits,
the people come back to you like a silent echo'

HENRI CARTIER-BRESSON

September 1944

In mijn hoofd spel ik voor de zoveelste keer de naam van de voor mij totaal onbekende man. P-i-e-t-e-r R-e-g-o-o-r-t. Het voelt alsof ik met elke letter een deel van mijn verleden uitwis. Officieel ben ik geen Jodin meer. Op papier dan, vanbinnen voel ik me Joodser dan ooit. Dat realiseer ik me nu ook de gitzwarte J in het document ontbreekt. De eerste letter die ik als kind kon schrijven, gewoon omdat die gemakkelijk was en ik er vrolijk van werd, een rechtopstaand streepje met onderaan een zwierig bochtje naar links, als een haakje waaraan je iets kunt ophangen. Ik schreef er pagina's mee vol. Van mijn Joods zijn had ik geen benul.

Ik staar naar het plafond, het is hoger dan ik me herinner en doet me denken aan het spierwitte plafond van mama's kamer in het ziekenhuis, toen ik naast haar lag die laatste keer. Door de flikkering van de kaars op mijn nachtkastje lijkt het alsof er schimmen boven me bewegen als in een sierlijke dans, met Dicks ritmische gesnurk als begeleiding. De uitgegomde J in mijn persoonsbewijs is de gedroomde uitkomst van zijn pogingen om mij te ontsterren. Een gewiste herkomst in ruil voor vrijheid, al is die in een oorlog dan relatief.

Ik laat mijn blik langs de contouren van zijn gezicht glijden, over zijn hoge voorhoofd langs zijn uitgesproken neus en welgevormde lippen via het kuiltje in zijn kin naar zijn hals. Ik voel een

kriebel in mijn buik. Dat ik hier weer naast hem lig dringt nog maar half tot me door, al die tijd durfde ik er niet op te hopen. Als je niet hoopt word je ook niet teleurgesteld, hield ik mezelf voor. Maar een mens kan niet zonder hoop. Jezelf de hoop ontzeggen is zoiets als jezelf vergiftigen, elke dag een druppel meer, je legt iets in jezelf lam wat wezenlijk is om door te kunnen.

Ik had verwacht dat ik in extase zou zijn nu ik weer de straat op kan, maar mijn Joods zijn knaagt aan mijn geweten. Vóór de oorlog stond ik nooit ook maar een moment stil bij mijn afkomst. Thuis waren we niet praktiserend, mijn ouders hadden niet veel op met al die tradities, daar waren ze veel te progressief voor. Ik heb ze later ook altijd verre van me gehouden, die rituelen. Ik geloof niet in een geloof. Je leven uit handen geven aan een God maakt je stuurloos, dat zei mijn vader altijd, en ook dat je alleen zelf verantwoordelijk bent voor je welzijn. Dat die regie je ook kan worden afgenomen, wist ik toen nog niet. Nu wel, dankzij Heil Hitler. Hij is het die me Joods maakte en die me dwong om er ook weer afstand van te doen. Als hij het niet in zijn antisemitische hoofd had gehaald om het Joodse ras uit te bannen, was ik nog steeds een volmondig atheïst. Nu ik bevrijd ben van de Jodenster voel ik me tot op het bot ontworteld.

Als ik denk aan de aankondiging van die vervloekte ster, voelt het weer alsof twee handen mijn keel langzaam dichtknijpen. ‘Nu worden we ook nog gebrandmerkt!’ gilde ik naar Dick. ‘Het is van hetzelfde kaliber als de afsluiting van de Jodenhoek en de razzia’s: een grotere vernedering bestaat niet. Nog in geen miljoen jaar dat ik die ster ga dragen. Ik duik nog liever onder dan dat ik me als een varken laat merken door die... die rotmoffen.’

Ik hijgde nu, alsof ik daadwerkelijk geen adem meer kon halen. Voor de Duitsers – met Heil Hitler voorop – was het credo: eens een Jood, altijd een Jood, en die Jood was per definitie inferieur aan het arische ras, en daarmee rechteloos. ‘We worden definitief

niet meer als mensen beschouwd,’ denderde ik door. ‘Zie je dan niet wat ze doen met deze zogenaamde administratieve handeling? Ze werken aan een systeem, Dick, een systeem om Joden de mond te snoeren.’

Hij legde zijn vinger tegen mijn lippen. ‘Luister,’ zei hij. ‘Joden die met niet-Joden zijn getrouwd, zijn vrijgesteld van het dragen van de ster.’

‘En al die anderen dan?’ Ineens uitgeput zakte ik onderuit, alsof iemand het ventiel uit mijn lijf had getrokken; ik was op, uitgeperst, leeggezogen. Die nacht grepen de klauwen van de ster me bij de strot.

Gortdroge keel, buik vol angst, hoekig met punten, vlijmscherp. Jodenster. Dodenster. Vastgespijkerd in huilende harten, druipend van bloed. De tentakels gespreid als klauwen. Sliertige draden aan dichtgenaaide monden. Woorden gesmoord in opgelegd zwijgen. Voetstappen knarsen op gebroken glas, spervuur van rondvliegende splinters. Een stad vol dolende zielen. Het hart doorboord, de blik gebarsten. Duistere zon werpt schaduwen voor voeten, bloemen kleuren zwart. Sterren stijgen op aan onzichtbare kettingen, onhoorbaar rammelend, hoger en hoger. Een hemel vol. Ik tuur omhoog. Kijk, daar, een vallende ster! Daar, nog een, en nog een. Dwarrelende sterrenhemel. Kijk dan! Fonkelende stekels grijpen mis, een kluwen sterren stort neer. Een ijzige echo in de leegte. De hemel is sterloos. Een vage geur van smeulende as.

Maanden later moest ook ik eraan geloven, en met mij al die andere Joden die met niet-Joden waren getrouwd. Uitstel van executie, meer was het niet geweest.

Ik viste een klosje zwart garen en een stevige naald uit de houten naaidoos van mijn moeder, die nog van haar moeder was geweest. Geen idee wanneer ik het kistje voor het laatst tevoorschijn had gehaald. Ik beet de draad door, stak het uiteinde tussen mijn

lippen en vervolgens in één keer door het oog van de naald. Alsof ik dagelijks verstelwerk doe, grijsde ik in mezelf. Voor me op tafel lagen de vier sterren van geel katoen, niet veel groter dan mijn handpalm. In het midden prikte het woord 'Jood' in zwarte, zogenaamd Hebreeuwse letters. Dat ik er vier cent per stuk en een textielbon voor neer had moeten tellen was onverdraaglijk, net als de inspanningen van de Joodsche Raad om de sterren in drie dagen te verspreiden onder alle Joodse Nederlanders. Ze schenen dag en nacht te hebben doorgewerkt. Met welk doel? De Joden beschermen door ze op eigen kosten openlijk te stigmatiseren?

Ik griste een ster van de tafel, vouwde het zijrandje van een punt naar binnen tot aan de stippellijn en zette de naald erin die ik door de stof van mijn regenjas duwde. Toen ik de naald weer terug door de stugge stof stak, prikte die in mijn duim. Verdomme! Onding ook. Met mijn duim in mijn mond rommelde ik in de naaidoos. Geen vingerhoed. Ook dat nog. Opnieuw stak ik de naald door de stof. Even ging het prima, toen stak ik weer in mijn duim. Godver! En dat voor die akelige rotsterren. Waarom mochten ze dan ook niet gewoon worden opgespeld? Woedend sprong ik op en beende met grote passen naar de badkamer. Uit het medicijnkastje plukte ik het doosje met pleisters en pakte mijn hele duim er dik mee in. Zo, mompelde ik, Heil Hitler prikt me geen derde keer.

Wat zou jij doen? Ik had het aan Lydia gevraagd, of zij de ster zou dragen als ze Joods was. Ik denk dat je weinig keus hebt, zei ze, de moffen hebben er een sport van gemaakt om persoonsbewijzen te controleren, en dan ben je er goed bij. Of je krijgt een boete van duizend gulden of je gaat voor maanden naar een Duits kamp, met grote kans om afgevoerd te worden naar een concentratiekamp. Daar moet je echt niet wezen, en al helemaal niet als Joodse.

Uit protest en solidariteit met mij wilde ze zelf ook een Jodenster op haar jas naaien, dat hadden meer niet-Joden gedaan, maar ik verbood het haar. Net als Cas. Je verandert er helemaal niets mee, zei hij, en je riskeert ook nog eens een boete, of meer. Er wa-

ren trouwens ook mensen die een lichte buiging maakten als ze iemand met een ster zagen. Dat vond ik pas echt pathetisch, Joden op een voetstuk plaatsen terwijl die zich het liefst onzichtbaar wilden maken. Bovendien werd de kloof er alleen maar groter door.

Ik gooide de jas over de stoelleuning, de zespunt prijkte keurig op de voorgeschreven locatie: aan de linkerkzijde op borsthoogte, dan kon niemand er omheen. Zuchtend zette ik mijn tanden in een nieuw stuk draad voor de volgende ster.

Ik moest mezelf bij elkaar rapen om ermee de straat op te gaan. Hoe langer je wacht, hoe moeilijker het wordt, zei Dick, je zult er toch aan moeten geloven. Ik haatte hem om zijn pragmatische manier van denken.

Amper twintig meter bij ons vandaan kwam ik op de Oudezijds Achterburgwal de eerste man met Jodenster al tegen. Het liefst had ik het ding van zijn jas willen trekken. Kijk dan wat er gebeurt, beseft u dan niet dat we als een kudde in een fuik worden gedreven? De man knikte benepen, ik knikte terug, trok mijn sjaal nog iets verder over de ster op mijn jas. Om de hoek kwamen twee dames me tegemoet, de goudgele sterren schitterden in de zon. Op het moment dat ze me voorbijliepen keken ze weg. Dat een eenvoudig symbool de maatschappij zo uit elkaar kon drijven, had ik nooit kunnen bedenken.

Verderop, in de Jodenbreestraat, was het één grote sterrenzee, zelfs kinderen hadden het ding op hun jas. Sommige mensen droegen 'm met trots, zo leek het, rug recht, kin omhoog, of misschien was het een houding om zich er niet onder te laten krijgen. Anderen waren in zichzelf gekeerd, de blik naar beneden gericht, alles om maar niemand aan te hoeven kijken. Dat dacht ik althans te zien, maar waarschijnlijk hadden ze heel andere dingen aan hun hoofd dan dat lapje op hun jas. Hoe dan ook voelde ik me met mijn verborgen ster een voyeur, terwijl ik een van hen was. Laf-aard. In een waas trokken de gele vlekken aan me voorbij. Wat was

de volgende stap? gonsde het door mijn hoofd. Dat het allerlaatste greintje menselijkheid ons wordt ontnomen en we alleen nog maar een nummer zijn?

Op de Plantage Middenlaan kwam net een gezelschap de Hollandsche Schouwburg uit toen ik de straat overstak. Als een misplaatste corsage prijkte de ster op de kleding van het bruidspaar en de familieleden. Het enige wat de bruid onderscheidde van de anderen waren het bruidsboeket van gele narcissen en een witte sluier van een soort vitragestof, zo leek het wel. De rest van haar kleding was sober zwart, net als die van de gasten, alsof ze net terugkwamen van een begrafenis. Desondanks straalde de jonge bruid en smolt ze onder de verliefde blik van haar echtgenoot.

Twee Joden in de echt verbonden, tot de dood hen scheidt.

Mijn camera brandde in mijn tas. Ik keek om me heen, zag nergens een fotograaf. Ik haalde de Rolleiflex tevoorschijn en liep op het bruidspaar toe, wees op mijn camera. Of ze er bezwaar tegen hadden? Uiteraard kregen ze zelf ook een paar afdrukken, daar zou ik voor zorgen. Twee verraste gezichten en uitbundig geknik van de anderen in het gezelschap, die zich al formeerden voor de groepsfoto.

Ik blaas de kaars uit en nestel me tegen Dick aan, snuif zijn vertrouwde lichaamsgeur op. Murmelend slaat hij een arm om me heen. Hier onder ons dak kan me niets gebeuren, prent ik mezelf in. Naast me ligt Casje in zijn ledikantje te slapen – kleine Cas, vernoemd naar onze grote vriend Cas Oorthuys, ik ken geen betere fotograaf dan hij, geen fijnere vriend ook. Ik steek mijn hand tussen de spijlen door om te voelen of mijn kind nog ademt, dat doe ik vaak, een mens kan zomaar stoppen met ademen. Dat wist ik al heel jong.

‘O nee, echt niet!’ Het was het eerste wat ik zei toen Dick me gisteren bij thuiskomst de logeerkamer liet zien, hij had er dagen op gezwogen om er een heuse kinderkamer van te maken. Op een

van de muren had hij met resten verf een zee vol kleurrijke vis-sen geschilderd. Aan de witte muur ertegenover hingen lege fotolijsten. Om te vullen, zei hij. Op de vloer lag een kleed van aan elkaar genaaide jutezakken, het werk van Moes en Hennie. Het was prachtig.

‘Wat bedoel je?’ vroeg hij.

‘Dat ledikantje!’ Ik wees naar de hoek van de kamer.

Zijn gezicht betrok. ‘Wat is daarmee? Niet mooi?’

‘Niet hier, alsjeblieft niet hier!’ Mijn ogen liepen vol.

‘In de andere hoek dan?’

Ik schudde mijn hoofd, de tranen rolden nu over mijn gezicht. ‘Casje... hij moet bij ons,’ stamelde ik, ‘dan gaan we tenminste samen als we gaan.’

Dick pakte me vast. ‘Je bent veilig, kleine. Hoor je me? We zijn hier veilig met z’n drieën.’

Dat weet je helemaal niet, wilde ik schreeuwen, de moffen liggen overal op de loer, de NSB’ers ook, en de dood. Ik zweeg. Vijfhonderdzesendertig dagen had ik me in de onderduik groot proberen te houden, de angst won het vaak.

Opmerkelijk genoeg niet die eerste nacht op mijn eerste schuiladres.

Ik trok de wollen omslagdoek van mijn moeder tot over mijn ijskoude neus. Haar om me heen hebben gaf me een warm en beschermd gevoel, al was het maar suggestie. Hoe zou ze er nu uit hebben gezien? Ik probeerde me haar gezicht voor de geest te halen, maar het beeld bleef vaag, haar stemgeluid stil. Het enige wat ik hoorde was mijn eigen ademhaling, niet gejaagd zoals de laatste tijd, maar opvallend kalm. Ik kon me niet herinneren dat het ooit zo stil was om me heen, en zo aardedonker, alsof ik levend begraven was en onaanraakbaar. Alleen het idee al maakte me rustig. Nooit meer doodsbang hoeven zijn. Nooit meer opschrikken van de deurbel, nooit meer verlamd worden door gebrulde bevelen en

stampende laarzen die deuren intrappen, door het gegil van vrouwen en kinderen dat door merg en been gaat, nooit meer wegduiken voor schoten en ronkende motoren, nooit meer de helse angst zien op het gezicht van mensen die hardhandig worden weggevoerd. Ik ademde langzaam uit en tastte om me heen om er zeker van te zijn dat ik toch echt niet in een kist onder de grond lag. De lucht was klam. In de kamer naast me kraakte het bed. Het beeld van Meik en Hennie dicht tegen elkaar aan deed me nog meer verlangen naar Dick. Zou hij al slapen? Ik wilde pertinent niet dat hij me die middag wegbracht naar de Herengracht, het zou het afscheid alleen maar zwaarder hebben gemaakt.

Of ik het zeker wist? Hij stond tegen het traphek geleund met zijn armen over elkaar, de Genemuider boodschappentas met wat kleding, toiletpullen en mijn camera aan zijn voeten. Hij stond daar en ik kon me geen mooiere man voorstellen. Hij pakte mijn gezicht vast en kustte me, zei dat hij me zo vreselijk zou gaan missen en dat hij heel snel langs zou komen, als het veilig was uiteraard, en dan zou hij extra spullen voor me meenemen. Of ik goed voor mezelf en de kleine zou zorgen? Hij legde zijn hand op mijn buik waarover ik zo veel mogelijk lagen kleding had aangetrokken om zo weinig mogelijk mee te hoeven nemen. Ik knikte, slikte. Geen drama nu, daar schoot niemand iets mee op. Nog een laatste omhelzing. Doe je Joop en Moes de groeten van me? Ik knikte. Ik had me omgedraaid en was met de tas de trap af gesneld, de ogen van Dick prikten in mijn rug. Ik keek niet om.

Pas toen ik bij mijn onderduikadres over de drempel stapte durfde ik hardop uit te ademen. De twaalf minuten naar de Herengracht waren een martelgang geweest. Het stikte op straat van de uniformen en ik had de neiging om steeds sneller te gaan lopen. Om niet in paniek te raken herhaalde ik voortdurend Dicks woorden in mijn hoofd: rustig lopen, voor je uit kijken, niemand aankijken. Hypernerveus kwam ik aan.

‘Kom gauw binnen,’ zei Joop. Hij omhelsde me en nam de tas

van me over. 'Moes is koffie aan het zetten, of wat daar voor door-
gaat althans. Zal ik je eerst maar even je schuilplek laten zien?'

Ik knikte en liep achter hem aan de lange gang in. Met een
zwaai opende hij de deur onder de trap. 'Après vous.'

Nerveus lacherig keek ik van Joop naar het donkere gat. 'De gar-
derobekast? Hier vinden ze me toch direct?'

'Niet als je de jassen opzijschuift en de deur erachter doorgaat.'

'Een deur?' Ik schoof de volgepakte hangers naar rechts en zag
een deur met aan de bovenkant één schuine hoek.

'Hier, een zaklamp, het is nogal donker daar.' Joop drukte het
ding in mijn hand.

Ik knipte het licht aan en duwde de deur open. Erachter lag een
smal gangetje met aan de linkerkant twee deuren. Ik stapte over
de drempel met Joop vlak achter me aan.

'Een achterhuis?'

Hij knikte. 'Nooit gedacht dat het nog eens van pas zou komen.
Kom, ik laat je de kamers zien.'

Achter de eerste deur was de grootste kamer met een keuken-
blokje, die hadden Meik en Hennie in gebruik. De kleine kamer
had twee losse bedden, er stond een tafeltje met een stoel en er
was een wastafel. Het langwerpige raam vlak onder het plafond
was dichtgeplakt met zwart papier. Achter Joops rug moest ik bij-
na kokhalzen van de schimmelige geur die er hing. Mijn oog viel
op de zwarte plek op de buitenmuur, alsof er een kolonie mieren
was blijven steken.

Ergens halverwege die eerste nacht werd ik wakker van de mis-
selijkheid. Het was pikzwart om me heen. Mijn arm graaide in het
luchtledige. Geen Dick. Ik schoot overeind, mijn mond vulde zich
met een zurige smaak. Langzaam werd ik de grijze contouren van
de ruimte gewaar en drong het tot me door waar ik was. Met een
zucht zakte ik terug in het kussen. Verwoed probeerde ik het op-
kruipende maagzuur weg te slikken, maar de stuwende werking
van mijn slokdarm was te sterk. Ik dook naar de emmer naast het

bed, net op tijd trok ik er de deksel vanaf. Een golf braaksel spetterde in mijn plas, de geur van verrotting drong mijn neus binnen. Het zweet brak me uit en even voelde het alsof ik flauw ging vallen.

‘Gaaf het?’ Hennies stem uit de andere kamer.

Mijn lijf gaf zich over aan een nieuwe golf. Ik kon geen woord uitbrengen en schokte me leeg totdat er alleen nog een sliert gal uit mijn mond hing.

‘Emmy?’

‘Ja... ja, het gaat wel weer.’ Ik veegde de sliert met een reep krant weg. Uitgeput schoof ik terug het bed op. Mijn mond smaakte naar riool.

Ik draai me op mijn rug. Naast me slaapt Dick onverstoorbaar door. Met mijn handen op mijn buik adem ik diep in en langzaam uit, met getuite lippen. Meestal maakt het me rustig, deze keer niet. Mijn hoofd is te vol.

Als kind dacht ik altijd dat mensen in tijden van oorlog verschole zaten in donkere grotten en zelfgegraven holen in de koude grond, zoiets als een konijnenhol maar dan groter natuurlijk. Het was er guur en grauw, bij gebrek aan licht waren alle kleuren verworpen tot bruintinten. Ze hadden alleen een paar kaarsen als lichtbron die steeds zwakker werd en bruine bonen en havermost als enig voedsel, je hoefde er alleen nog wat water aan toe te voegen om er pap van te maken. Om de kou te trotseren droegen ze alle kleren die ze hadden over elkaar, waardoor ze eruitzagen als opgezwollen mummies.

Misschien lazen ze soms een boek of deden ze een spelletje ganzenbord om de kinderen stil te houden en de tijd te doden, maar de eindeloze dagen waren toch vooral gevuld met angst en onderhuidse irritaties die niet werden geuit om de lieve vrede te bewaren. Ik heb nooit lang stil willen staan bij de geur die in zo’n hol niet te harden moet zijn geweest. Bij gebrek aan water kon je je natuurlijk niet wassen en de was doen was al helemaal geen optie.

Broodmager en bruin van het gecraqueleerde vuil kropen ze na de oorlog uit hun schuilplek, verblind door het felle daglicht, met stinkende kleren die als vodden om hun lichamen hingen en haren tot over de knieën.

In werkelijkheid gaat het leven gewoon door, weet ik nu, min of meer dan. Binnenshuis deden we allemaal zo gewoon mogelijk, alsof er daarbuiten niets aan de hand was – als het moet kan een mens zichzelf oeverloos voor de gek houden. Ondertussen nam de verveling met de dag toe en was de spanning bij iedereen voelbaar en soms om te snijden. Dan beet ik tot bloedens toe op mijn lip om niet genadeloos uit mijn slof te schieten. De metaalachtige smaak cirkelde vaak in mijn mond.

Ik miste Dick meer dan ik voor mogelijk had gehouden, vooral de kleine, dagelijkse dingen die opeens een immense impact kregen. De tekeningetjes in mijn fototas waarmee hij me succes wenste met een opdracht of me vertelde dat hij van me hield. De donkere kamerdansjes als hij thuiskwam en ik bezig was in de doka, dan pakte hij me vast en neuriede steevast ‘J’attendrai’ van Tino Rossi in mijn oor. De manier waarop hij mijn sjaal twee keer om mijn hals sloeg, mijn sigaret voor me opstak en tussen mijn lippen plaatste als ik foto’s aan het selecteren was, me zachtjes in mijn hals kuste als ik nog half in slaap was. Nu die momenten er niet meer waren, besepte ik pas hoeveel het er waren, en hoe bijzonder.

Zolang er geen vuiltje aan de lucht is, kan houden van zomaar normaal zijn.

Wat me echt uit balans bracht was het niet kunnen fotograferen. Dat gaat verder dan missen. Dick is mijn levensvreugde, fotograferen mijn levensader, het is het enige wat mijn doodsangst kan dempen. Sinds het Journalistenbesluit was de angst weer aangewakkerd, nu stak die in alle hevigheid de kop op. Ik probeerde hem te negeren, hield me zo goed mogelijk staande, voor Dick, voor de mensen die de moed hadden me in huis te nemen, voor mijn medeonderduikers, voor mijn moeder die de keuze om door

te leven niet had gehad, voor mijn kind – mijn hoop op betere tijden. Nog steeds vraag ik me af of ik het hem wel had mogen aandoen, het leven, want het is behoorlijk zwaar, loodzwaar soms en bij tijd en wijle te gruwelijk voor woorden. Vooral als de dood om de hoek komt kijken en de angst ervoor zich in je nestelt als een Luis in een pels. Bij mij was dat al heel vroeg.

Ik zag het direct aan haar ogen, dat er iets aan de hand was, de glans was eruit gepoetst. Ze zat op de rand van mijn bed en streek over mijn gezicht. Ik moet je iets vertellen, Emmetje, zei ze, en ook dat ik moest beloven haar uit te laten praten. Dat zei mama altijd als ze iets serieus ging zeggen. Deze keer was er iets in haar stem dat me echt angst aanjaagde, een trilling die me de stuipen op het lijf joeg. Ik vloog overeind. Of papa bij ons weg was? Dat was laatst bij een vriendinnetje van school ook gebeurd, haar vader was de deur uit gelopen en nooit meer teruggekomen. Mama schudde haar hoofd, keek naar haar handen die slap in haar schoot lagen. Ze moest naar het ziekenhuis, voor een operatie, er zat iets in haar lichaam wat er niet hoorde. Wat dat dan was, wilde ik weten. En waar? Een soort knikker, zo groot ongeveer. Met haar duim en wijsvinger vormde ze een cirkeltje en hield dat ter hoogte van haar linkerborst.

Ik zei dat dat een bonk was en dat die heel veel waard waren. Ze glimlachte, even maar, haar ogen bleven ernstig. Over drie dagen moest ze al naar het ziekenhuis en dan kwam Muffi in huis om voor mij en papa te zorgen. Of ik me wilde gedragen? Gewoon naar school gaan, huiswerk maken, niet dwars zijn tegen papa en geen grote mond tegen Muffi. Ik knikte. Het liefst wilde ik vragen of ik de bonk in haar borst mocht voelen, maar dat durfde ik niet. Ik had mama's borsten nog nooit gezien, maar was er wel benieuwd naar omdat de mijne ook aan het groeien waren.

Ze drukte me zo dicht tegen zich aan, dat mijn mond scheef-trok. Toen stond ze abrupt op en trok haar rok recht. Ga je nu

dood? vroeg ik. Zie ik er ziek uit dan? Natuurlijk word ik beter, zei ze, let maar op. Ze probeerde opgewekt te klinken, maar ik hoorde iets heel anders in haar stem. Zuchtend zakte ik weer onderuit. Met trillende vingers kroop mijn hand onder mijn nachthemd, voor één keer hoopte ik geen bonk te vinden. Die in mijn moeders borst bleek niet te stuiten.

Lakenwit gezicht, donkere ogen verzonken in ravijnen. Ziekenhuisgeur prikt in mijn neus. Spichtige armen reiken uit. Glimlach wordt pijngrimas. Gekreun. Achter het andere gordijn een grom, monsterlijk, ziek als een hond. Ik huiver. Schuifelende voeten op spiegellende vloer. Nog een stap, nog een. Zacht gefluister. Kom maar, Emmetje. Ik schuif naast haar, een babykangoeroe in de buidel. Kruijpend, tastend naar tepels, tevergeefs. Knokige vingers beroeren mijn wang, koud op warm maakt lauw. Ravijnogen ontmoeten mijn ogen. We kijken, zwijgen onzegbare woorden. De wereld brokkelt af, geluidloos. Hopeloos, verloren. Een zoen, nog een zoen. Ga maar, Emmetje. Schuifelende voeten op spiegellende vloer. Een laatste handkus, de allerlaatste. De deur klapt dicht.

Ik duw de wandelwagen voor me uit en realiseer me dat ik voor het eerst met Casje legaal buiten ben. Zonder J. Ik snuif de frisse najaarslucht op. Nu pas voel ik hoezeer ik het heb gemist, zonder doel door de stad slingeren en als een spons elk beeld en elk geluid opzuigen. Ik wist het wel, maar het gemis plakte niet meer, alsof het gevoel uit mijn lijf was gesijpeld omdat het in de onderduik anders onmogelijk vol te houden was. Dat had ik ook toen mama overleed. Het gemis was zo groot dat ik erin verdween en niets meer voelde.

Ga nooit weg zonder een zoen.

Dat zei ze altijd voordat ze met haar koffer vol luxe lingerie op

pad ging. Dan draaide ze zich bij de deur steevast om en wierp me nog een handkus toe die ik met mijn knuistjes opving. Over een paar weken is het vijftien jaar geleden dat ze stierf, er is geen dag geweest dat ze niet in mijn gedachten was.

Ik steek de gracht over en merk dat ik de stad nu door een andere bril zie, elke bocht, elke brug en lantaarnpaal ken ik en toch voelt alles nieuw. Ik rol de kinderwagen de hoek om naar de Keizersgracht. Mijn blik blijft hangen bij het bordes van een herenhuis. Een grijzende vrouw stapt net de deur uit, haar houding heeft iets statigs. Ze tuurt links en rechts de gracht af, slaat een doek uit en begint de koperen deurknop op te wrijven. Verrast blijf ik staan, frummel wat aan het dekentje van Cas, ondertussen toekijkend hoe ze ook de brievenbus onder handen neemt, en de deurbel. Met de lippen op elkaar geklemd wrijft ze de doek met snelle bewegingen over het koper. Terwijl de stad aan het einde van haar Latijn is, poetst deze vrouw het beslag op haar voordeur tot het glimt.

Ik staar haar aan, ze ziet me niet. De simpele handeling raakt me, het getuigt van hoop op het einde van de oorlog, op de terugkeer van de schoonheid van het leven dat nu doorzeefd is met angst en aangevreten door haat en verderf. Koper poetsen als stil verzet, om de vlam van de hoop brandend te houden.